

В. А. СТАРКОВ

ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНЦІВ ПРИДОНЩИНИ КІНЦЯ ХІХ ст.

(за матеріалами архіву Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України)

Серед джерел з історико-культурної спадщини України, що відклалися у фонді Володимира Гнатюка (ф. 28) Відділу рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології (ІМФЕ) ім. М. Т. Рильського НАН України¹, привертає увагу цікава фольклорно-етнографічна пам'ятка під назвою "Дитячі забавки, іграшки і приповідки" (од. зб. 66)². Особливість цієї відносно невеликої (11 аркушів) збірки полягає насамперед у тому, що вона стосується маловивченого в історико-культурному відношенні району проживання українців Придонщини, по суті - пограниччя етнічних українських земель. Повна назва згаданих матеріалів в архіві ІМФЕ: "Од. зб. 66 (11 арк.) "Дитячі забавки, іграшки і приповідки". Пісні (з мелодіями та без мелодій) тощо. Побутові, родинні та ін. Матеріал, зібраний В. Андрієвським та Коновалом. (До матеріалу помітки Б. Грінченка). 1878-1898 рр.". На лицьовому боці великого аркуша паперу, в який загорнуто матеріали, рукою Бориса Грінченка розмашистим почерком чорним олівцем написано: "Тут два зшитки: Андрієвського та Коновала. Ці пісні одержав я після того, як Ш т[ом] видруковано. Б[орис] Г[рінченко]". Увагу привертають передусім матеріали, надані Іваном Коновалом, які вміщені на аркушах 1-9.

Іван Омелянович Коновал (літературний псевдонім - Іван Воронківський, 1875-1925), народився на Харківщині, освіту здобував самотужки, працював у сільській школі. За прогресивні настрої переслідувався урядом, сидів у в'язниці, після чого йому було заборонено працювати в школі. Згодом, з 1901 по 1918 рр., І. Коновал мешкав у Чернігові. Працював спочатку у конторі з осушення боліт на Чернігівщині, а з 1909 р. - у болотоосушувальному відділі Чернігівської губернської земської управи. Через деякий час його призначили коректором, а потім секретарем "Земского сборника Чергшговской губернии", де він друкував свої статті, зокрема "К вопросу о сохранении памятников народного творчества" та ін. Поряд з тим, із січня 1903 р. він плідно працював у Чернігівській архівній комісії, але вийшов з її складу в березні 1904 р. на підтримку Михайла Коцюбинського, що протестував проти утисків архівної комісії з боку губернської адміністрації. У чернігівський період життя видав кілька збірок поезій, у яких звертався до соціально-нобутових проблем, до історії народу³. Про його збирацьку діяльність відомо дуже мало, і тому тут стане в пагоді дана архівна знахідка. Слід зазначити, що І. Коновал використав у своєму рукопису фольклорно-етнографічні матеріали аматора-збирача Олекси Корсуна, датовані 1878 р. Яким чином вони опинилися у І. Коновала - невідомо.

Матеріали, зібрані І. Коновалом на Придонщині, природно, потрапили до Бориса Грінченка, знаного на той час письменника, видавця відомих "Етнографических материалов, собранных в Черниговской и соседних с ней губерниях"⁴. Як зазначав сам Б. Грінченко у нотатках до рукопису, матеріали І. Коновала надійшли до нього вже після виходу третього тому⁵. До того ж, частина записів мала сороміцький характер і не мала жодних шансів подолати тогочасну цензуру⁶. До речі, Іван Коновал був знайомий і підтримував тісні стосунки з Борисом Грінченком, Михайлом Коцюбинським та іншими знайомими чернігівцями⁷.

Невелике, але містке вступне слово про стан народної традиційної культури українців Придонщини передує записаним зразкам різних жанрів усної народної творчості, а також деяких проявів ігрової культури людності. Автор із сумом відмічає значний занепад традиційної народної культури, наступ на неї масової зросійщеної культури міста. Ці тенденції яв раво виявлялись у мові та народному одязі, передусім жіночому, особливо ж - у пісенному фольклорі, який підпав під вплив "московської пісні, здебільшого дуже покаліченої"⁸.

Щодо жанрів усної народної творчості, зразки яких містить згадана одиниця зберігання, виокремимо пісні різних жанрів (дитячі, родинні, побутові та ін.), приповідки, прислів'я, замовляння, прозові оповідання тощо. Значна частина прикладів - гумористичного характеру. Сороміцькі матеріали (пісні, прислів'я, загадки) при нагоді будуть вміщені до відповідного збірника.

Записи ігрового характеру включають описування народних ігор "Хрон" (записана ідентично навіть двічі - арк. 2 зв. і 8 зв.) та "Ящур" (арк. 9), прислів'я про "попів" та "лани", які треба вимовити на одному диханні, приговорку при качанні на гойдалці або заколисуванні, забавляння дитини.

Ігри "Хрон" та "Ящур" належать до повсюдно поширених в Україні, на Чернігівщині зокрема, ігор-веснянок. Хоча збирач і пише про гру "Хрон": "Се властиво не гра, а просто дитяча пісенька", він у наступному ж реченні ("Діти взявши ся за руки в коло, починають крутитися в якийсь бік...") описує, по суті, ігрові дії. Побутувало багато таких рухливих ігор на спритність, координацію руху з драматично-пісенним елементом. Зокрема, на Чернігівщині, у с. Совін Остерського повіту, в кінці XIX ст. існували подібні ігри-веснянки: "У ложечки", "У карлючки", "Дробу, дробу солі", "Мак, мак чистьп", "У ріпку"⁹. Це споріднені народні дитячі ігри на координацію рухової діяльності та спритність: двоє гравців тримають один одного за руки різним чином і обертаються. В іграх "У ложечки" і "У карлючки" вони розміщуються спиною один до одного, а в грі "Дробу, дробу солі" - лицем. Відзначимо багатство етнографічних варіантів гри "Дробу, дробу солі" ("Дриб, дриб соли", "Дрибушечки" тощо), де за однакових рухових дій вірші супроводжують гру співів дещо різняться¹⁰. І якщо в ці ігри грають переважно двоє, то в іграх "Мак, мак чистий", "У ріпку" зайнято вже кілька дітей, які, взявшись колом за руки, обертаються. Хто впаде - вибуває з гри ("У ріпку"). Таким чином, гра "Хрон" Придонщини дуже нагадує гру "У ріпку" з Чернігівщини. Що ж стосується гри "Ящур", то вона теж поширена не тільки в Україні, а й на сусідніх теренах (Білорусь, Росія)¹¹. "Ящур", як правило - хлопець, має знаходитися в центрі кола, яке утворюють дівчата, що співають та водять хоровод. Спочатку він збирає в них різні предмети (хустини, наприклад), а потім віддає. Іще однією складовою цієї одиниці зберігання є два великі аркуші під назвою "Просто народные песни". На берегах 10-го аркуша розміщено такий напис:

1. "Ці пісні прийшли до мене вже після Т0.го, як III том видруко-вано. Б[орис] Црінченко]" (червоним чорнилом);
2. "Записав усі пісні у с[елі] Деревинах Городницьк[ого] п[овіту] Яків Вас. Бондаренко, самоук-селянин, жонатий, 21-22 років року 1898. - Подав В. Т. Андрієвський" (чорним олівцем);
3. "Цих пісень ні одна не пішла до III тому. Б[орис] Г[рінченко]".

Василь Трохимович Андрієвський у 90-ті роки XIX ст. належав до молодшої генерації української інтелігенції, був активним учасником чернігівської "Просвіти", у 1895-1896 рр. заснував у Чернігові українські гуртки. Очолював молодіжну організацію "Прогрес", був близько знайомим з родиною Коцюбинських.

Записи пісень, які подав Василь Андрієвський, - характерний доказ того, що Іван Коновал назвав нашестям "московської пісні, здебільшого дуже покаліченої". Записи російською мовою, без поділу на рядки, пісень здебільшого родинно-побутового змісту дуже далекі від зразків української народно-поетичної творчості, і Борис Грінченко навряд чи вмістив би їх до свого збірника етнографічних матеріалів навіть отримавши їх вчасно¹². Між іншим, саме про це й ідеться у третій примітці Бориса Грінченка на аркуші 10.

Отже, незважаючи на явні ознаки занепаду української традиційної народної культури Придніпровщини кінця XIX ст., зокрема фольклору, слід визнати записи Івана Омеляновича Коновала корисною пам'яткою української народної словесності, яка допоможе науковцям визначити певні регіональні аспекти побутування українського фольклору, а також характер і ступінь його занепаду в Придніпровщині.

¹ Докладно про особовий архів Володимира Гнатюка див.: В. А. Старков. Особовий архів Володимира Гнатюка та його роль у дослідженні ігрової культури українців // Архіви України. - 2001. - № 3. - С. 86-100.

² Відділ рукописних фондів ІМФЕ, ф. 28-3, од. зб. 66, арк. 1-11 зв.

³ Самойленко Г. В. Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові у кінці XIX - початку XX ст. - Ніжин, 1999. - С. 61-63.

⁴ Грінченко Б. Д. Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях (Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр.). - Вып. I. - Чернигов, 1895; Вып. 2. Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. - Чернигов, 1896; Вып. 3. Песни. - Чернигов, 1899. (Додаток до № 11-12 "Земского Сборника Черниговской губ." за 1898 р.).

⁵ Автор принагідно виправляє помилку в публікації "Особовий архів Володимира Гнатюка та його роль у дослідженні ігрової культури українців" (Архіви України. - 2001. - № 3. - С. 96, 5-й рядок зверху), що сталася з його вини: замість "В. Андрієвський" слід читати: "Іван Коновал".

⁶ З цією проблемою в Російській імперії стикалися й інші збирачі фольклору. Деякі з них (наприклад, Митрофан Динарив) за допомогою Федора Вовка, що мешкав наприкінці XIX - на початку XX ст. у Парижу, друкували подібні матеріали у збірнику "Кріж-табкх" (таємне). Слід зазначити, що на теренах України видання українського сороміцького епосу у записах З. Доленги-Ходаковського, М. Максимовича, П. Лукашевича, М. Гоголя, Т. Шевченка, П. Чубинського, Хв. Вовка, І. Франка, В. Гнатюка з'явилося лише нині (Бандурка: Українські сороміцькі нісні / Упор. М. Сулима. - К.: Дніпро, 2001. - 280 с.). Незважаючи на очевидно позитивний факт публікації подібних матеріалів, впадає в око майже повна відсутність наукового апарату, що має супроводжувати подібні публікації.

⁷ Самойленко Г. В. Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові... - С. 61.

⁸ Відділ рукописних фондів ІМФЕ, ф. 28-3, од. зб. 66, арк. 2.

⁹ Рукопис "Игры крестьянских детей", написаний у літку 1878 р. у с. Совін (Совинь) Остерського повіту Чернігівської губернії (автор П. Н. Солонина), який містить описи цих

ігор, знаходиться у Відділі рукописних фондів ІМФЕ, ф. 28-3, од. зб. 64. Назви ігор подано за оригіналом.

¹⁰ Каковский Ю. Игры молодежи в деревне Леоновке Киевского уезда // Киевская старина. - 1892. - № 6. - С. 449; Маркевич Н. Обычай, поверья, кухня и нанитки мало-россиян. К., 1860. - С. 73; Иванов П. Игры крестьянских детей в Купянском уезде. - Харьков, 1889. - С. 77 та ін.

¹¹ Игры народов СССР; Сборник материалов, составлений В. Н. Всеволодским-Гернгросс, В. С. Ковалевой и Е. И. Степановой, с введением В. Н. Всеволодского-Гернгросса. - М., 1933. - С. 229-232, у т.ч. українські варіанти: Каковский Ю. Игры молодежи в деревне Леоновке - С. 448; Покровский. Детские игры. - М., 1895. - С. 191; Мшюрадович В. П. Народные обряды и песни Лубенского уезда Голтавской губернии, записанные в 1888-1895 г. - Харьков, 1897. - С. 53; Гринченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. - Вып. III. Песни. - Чернигов, 1899. - С. 102 (№ 198 та 199. Тут наведена тільки пісенна частина гри) та ін.

¹² Наведено за оригіналом "найбільш український сюжет": "Пора мати жито жати солома повяла "жалко мне" вечерочко что я не гуляла что на була дома изменилось белое лицо щей (синее море) тихая мова голосочек на лесочек "... " разное не лай мене моя мамко что хожу поздно ой хожу я гуляю добрым разумь маю коло тихого дунаю коня напуваю конь мой воронть воды не пьеть онъ дорожечку чует" (№ 12-я, арк. 11 зв.).